

Visualitzant els missatges del patrimoni en pedra seca

David Gallardo i Capsada

“Els paisatges, els espais no són únicament realitats presents, sinó que són també, i en gran mesura, supervivències del passat... La terra està, com la nostra pell, condemnada a conservar la petjada d'antigues ferides”
(Fernand Braudel)

Una de les sensacions que es deprèn d'una lectura entusiasta del territori és l'estat d'invisibilitat en la percepció del missatge testimonial que ofereix el patrimoni en pedra seca. O bé passa desapercebut (malgrat l'abundant quantitat de construccions materials) o senzillament no es planteja amb plenitud el perquè de la seva existència (el seu valor i significat). Això explicaria l'estat d'invisibilitat i de silenci en què es troben les construccions en pedra seca: una invisibilitat física, per l'estat de deixadesa i d'abandonament, de desintegració, destrucció i desaparició; una invisibilitat de percepció, a causa de l'oblit, el desconeixement i el desinterès pel passat rural; una invisibilitat fonamentada en la marginal atenció per les construccions populars.

Fixar-se en el ple significat del patrimoni en pedra seca, entendre el missatge testimonial del seu traç constructiu, exigeix enllaçar i agermanar el punt de mira de diferents disciplines d'anàlisi i àmbits d'actuació. El gest de visualitzar-lo passa necessàriament per una actitud oberta i un plantejament integral i plural. D'aquesta manera, es combat la idea de “només són quatre pedres” desplegant-ne les potencialitats¹.

Sumant punts de guaita

Les perspectives que penso que han d'estar en contacte i fluir a l'hora de visualitzar tot allò que el patrimoni en pedra seca expressa són, com a mínim i, de forma breu, les següents:

- La diversitat de construccions, les tècniques i les solucions arquitect-

tòniques. En el context de l'arquitectura rural preindustrial s'inclouen molts tipus de construccions en pedra seca: feixes, marges, parets, bancals, murs, tanques; barraques, cabanes, masos, perxes; pous d'aigua, pous de glaç, cisternes, basses, mines, canals, recs; molins, forns, tines, teuleries, pegueres; camins, passos, carrerades, vies pecuàries, etc. Tot plegat fent ús d'una tècnica constructiva ancestral, de cronologia amplíssima, que respon, cas per cas, de manera simple, racional i econòmica a les necessitats plantejades per les explotacions agràries que les van crear. De manera que avui es presenten com a autèntics monuments d'arquitectura i d'enginyeria populars, amb una gran diversitat d'aspectes tècnics i formals en el joc de pesos, equilibris, solidesa i utilitat sòbria. N'existeixen classificacions².

- Per a què: usos i funcions. L'aspecte que sobrepassa en importància qualsevol altre és plantejar-se i valorar les raons concretes que expliquen que algú un bon dia decidís aixecar una construcció en pedra seca. Les intencions, les finalitats pràctiques que revelen els diferents tipus de construccions, configuren l'impuls per tirar el fil d'altres perspectives més genèriques.

- L'escenari físic, el territori, la fisiografia. En la descripció de la capa exterior de la Terra i de les seves modificacions, la pedra reubicada en aquestes construccions ens porta a considerar els elements i recursos naturals de què es disposa a la zona i, per tant, en la geologia, el relleu, la hidrografia, la climatologia i fins l'ecosistema en què s'integren³.

- Història ambiental, història ecològica, geografia històrica, història del paisatge. Les construccions en pedra seca ens plantegen l'evident transformació del paisatge i els canvis en les relacions de la persona amb el medi natural. L'anomenada història ambiental o ecològica introdueix precisament aquesta perspectiva de coevolució persona-medi en l'anàlisi del passat, fixant-se en la sostenibilitat de les societats al llarg del temps i, per tant, tant en el rol històric jugat per la natura en construir la cultura humana, com en el fet que la cultura humana ha canviat la natura al llarg del temps. La pedra en sec té un protagonisme indiscutible com a element dels paisatges del passat i és per això que en ella també es troben modelades les dimensions positives (tot allò que permet la subsistència i supervivència de l'ésser humà) i negatives (els impactes de l'activitat humana) de la relació

humanitat-natura. El que planteja la història ecològica, historiant la racionalitat ecològica de cada societat i època, és que la història de la humanitat no s'entén sense l'anàlisi dels vincles amb el medi ambient, que és on viu i de què viu. Esbrinar com els elements de la natura permeten la vida de l'ésser humà i uns tipus de vida determinats, i com l'ésser humà se'n beneficia, intervé sobre el medi ambient i l'explota, són les dues grans òptiques per a una comprensió de la dinàmica històrica a llarg termini, que serveix com a pòsit d'aplicació pràctica pel que fa a l'anàlisi de l'impacte ambiental de naturalesa antròpica, així com de l'ordenació del territori⁴.

- Recursos i població: història demogràfica, història econòmica, història agrària. Parlem de pedres, de recursos del sòl, que s'aprofiten per definir zones de treball agrícola, ordenant l'espai agrari, originant unes determinades formes de producció, conreus i tecnologia, així com unes pautes d'assentament i hàbitat humà. La perspectiva ecològica lliga amb l'econòmica i l'agrària, en l'interès d'exploració dels fluxos d'energia i de materials de les societats agràries, i en valora l'eficiència energètica i la sostenibilitat ecològica. Les construccions de pedra en sec, com a elements del paisatge, testimonien una saviesa popular rural en l'ús del medi, que es corrobora en l'anàlisi dels balanços energètics dels sistemes agraris. Es tracta de conèixer els canvis en els usos del sòl i els factors generadors d'aquests canvis en el territori, per valorar l'ús dels recursos del paisatge humanitzat: tant en termes d'extracció d'energia i materials com de generació de residus. Aquest punt de mira es basa en el concepte de petjada ecològica -territori del qual s'extreuen els recursos per alimentar, subsistir i cobrir les necessitats d'una determinada població-. Avui, la globalització de la petjada ecològica es tradueix en l'abandonament rural, l'augment de zones no conreades, el resultat paisatgístic i la pèrdua d'eficiència energètica i territorial: l'abandó d'una gestió integrada del territori agricultura-ramaderia, un paisatge menys divers, inquietuds pel que fa a la qualitat en l'alimentació i les condicions de vida i salut més quotidianes. En comparació amb les trajectòries agrícoles orgàniques que ens han precedit, el contrast entre augment de la població i disminució del territori per habitant s'allunya del tarannà vital de les poblacions que vivien en un territori i d'aquell territori⁵.

- Organització social de la vida rural tradicional. Les construccions en pedra seca són testimonis d'una manera de viure en i del territori i,

per tant, evidentment traspuen unes realitats socials vinculades a l'organització econòmica agrària. Pel que fa als agrosistemes mediterranis, el context de la revolució agrícol·la de tipus arbustiu -diferent a l'avenç a partir del rendiment del cereal i de la ramaderia en el model de revolució de les agricultures angloholandeses- és el fil argumental dels resultats socials; el cas emblemàtic és el conreu de la vinya a la Catalunya seca dominada pel mas dispers. El sistema de conreus de cap manera pot deslligar-se de les relacions d'explotació que sorgeixen al camp. Cal pensar en termes de treball, energia i esforç físic, de rompudes i artigitge, de contractes agraris i dependències, d'extracció de rendes i excedents, de diferenciació i enfrontaments socials i, en definitiva, dels tipus humans que protagonitzen l'acció d'escriure, amb les seves traces sobre el terreny, un capítol fonamental de la nostra història. Una organització de la vida rural lligada a un model expansiu que arribaria fins al final del segle XIX, afectada per la nova tecnologia i per noves formes de comunicació, relació i intercanvi. Una lectura acurada de totes aquestes pedres ens ha de portar a desplegar la xarxa de relacions socials i econòmiques del món rural català⁶.

- Cultura popular. Els models territorials que es desprenen del paisatge de la pedra en sec evidentment configuren una realitat cultural. Les construccions i l'utilitatge ens porten a recordar uns oficis tradicionals manuals i l'utilitatge que s'hi relaciona. D'aquesta manera, la cultura material ens transporta a les condicions de treball i de vida quotidiana, de vida familiar i, fins i tot, de mentalitat i imaginari col·lectiu; tot plegat associat en la dinàmica laboral d'aquest paisatge. Un paisatge que també és sonor, com bé ho demostra la cançó d'arrel tradicional⁷. Precisament la veu és una de les grans fonts, de manera que la història oral i els records dels i de les més grans permeten refer bona part del seu context. I l'etnologia i la lingüística tenen molt a dir en un afany per fixar-se en les paraules, en el lèxic particular i divers d'aquest paisatge⁸. Molt sovint, els mots han quedat registrats en la toponímia de la zona i fins i tot es troben plasmats en la cartografia⁹.

- Arqueologia del paisatge rural¹⁰. Queda clar que pel seu significat, el llegat tradicional de les col·locacions de la pedra en sec forma un ric patrimoni a revalorar. I el mètode arqueològic té molt a dir en aquesta visió de conjunt de la càrrega de significat i de missatge d'aquest patrimoni, a l'hora de fer fluir l'anàlisi de la materialitat en el coneixement del seu escenari i dels seus protagonistes humans.

Sobretot perquè l'estat d'invisibilitat genera dia a dia un munt de jaciments. El treball de camp, de prospecció i d'inventari dels testimonis materials, amb el suport instrumental de la fotointerpretació i la cartointerpretació, aquí es fa imprescindible per conèixer què tenim. La informació documental escrita, en contractes de conreu, compravendes de terrenys, afrontacions, cadastres, diaris de viatgers i memòries personals, etc., cal sumar-la i contrastar-la sobre el terreny.

Penso que és necessari insistir en aquesta visió ampla en l'aproximació al llegat cultural de la pedra seca, per no perdre de vista el marc i la visió de conjunt, que és el que dóna sentit i valor a la realitat material d'aquest patrimoni.

¹ El primer senyal que vaig fer d'aquesta perspectiva oberta va ser l'octubre del 2003 en una comunicació en el congrés *Els Paisatges de la Vinya*, que es troba publicada a GALLARDO, David (2003). "Feixes i barraques: el llegat cultural que se'ns fa invisible". *Els paisatges de la vinya*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, p. 157-162.

² Diverses propostes tipològiques es poden observar en estudis regionals. En són exemples: MARTÍN, Fèlix; SERRA, Ramon (1991). *Les construccions de pedra seca a la comarca de les Garrigues*. Lleida: Pagès; FÀBREGA, Albert (2002). "La pedra en sec a la vinya de Súria". *Dovella. Revista cultural de la Catalunya central* [Manresa], 78, p. 7-16, esp. p. 8. Un bon referent en tota aquesta perspectiva d'ordenació qualitativa és GIRONÈS, Josep (1999). *L'art de la pedra en sec a les comarques de Tarragona*. Tarragona: Diputació de Tarragona. També és ben didàctica, en aquest sentit, la proposta de REBÉS, Xavier (2003): *La pedra en sec a la Fatarella*. Calceit: Fundació el Solà.

³ Un referent bàsic en la consideració de l'escenari físic com a escenari de la història i de les bases físiques de la vida, a: FONTANA, Josep (1997). *Introducció a l'estudi de la història*. Barcelona: Crítica, p. 15-18.

⁴ En una època, l'actual, de descobriment, anàlisi i presa de consciència dels límits físics i ecològics del creixement econòmic, així com de crítica global del model de desenvolupament industrial, la perspectiva de la història ecològica emergeix. Vet aquí algunes referències bibliogràfiques bàsiques: GONZÁLEZ DE MOLINA, Manuel (1993). *Historia y medio ambiente*. Madrid: Eudema.; del mateix (2000). "De la cuestión agraria a la cuestión ambiental en la historia agraria de los noventa", *Historia Agraria. Revista de agricultura e historia rural* [Múrcia], 22, p. 19-36. Pel que fa als objectius explícits de la història del paisatge, és oportuna la formulació del medievalista BOLÒS, Jordi (2002) "Paisatge i història: un exemple de la Catalunya Nova", a BOLÒS, Jordi [ed.]. *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova. Organització del territori i societat a la vila d'Agramunt (Urgell) i a la vall del Sió (segles V-XIX)*, Universitat de Lleida, p. 7-21.

⁵ Em sembla estimulante la lectura de CLOTET, Narcís (1998). "El món de pagès: una mirada enrere per anar endavant", *Dovella*, hivern 1998, p. 29-31. En l'àmbit estrictament científic, els treballs de Ramon Garrabou, Enric Tello i José Manuel Naredo són referents a tenir en compte per a l'estudi dels agrosistemes. Per exemple: NAREDO, José Manuel (1980). "La energía de los sistemas agrarios", *Agricultura y Sociedad*, 15, p. 17-114; TELLO, Enric (1999). "La formación histórica de los paisajes agrarios mediterráneos: una aproximación coevolutiva", *Historia Agraria*, 19, p. 195-212 (en format

electrònic a <http://www.historiaecologica.cl/TELLO-PAISAJE.pdf>). Aquest punt de vista sobre el funcionament dels paisatges agraris s'inclou en el projecte d'ampli abast LCLUC de la NASA, sobre la coberta i l'ús de la terra; més informació a l'adreça <http://lcluc.gsfc.nasa.gov/>.

⁶ Per a una visió global del món rural a la Catalunya contemporània, VICEDO, Enric. "L'agricultura i el món rural" i GARCÍA, Francisco. "De la ramaderia tradicional a la ramaderia industrial" a VILAGRASA, Joan (2000) [ed.]. *Transformacions territorials a Catalunya (segles XIX-XX)*. Lleida: Pagès. p. 45-109.

⁷ Com a exemples al voltant del món de la vinya, BALLÚS, Glòria (2003). "Cançons tradicionals al voltant de la vinya i el vi" i CRIVILLÉ, Josep; VILAR, Ramon. "Del raïm al trago: un paisatge sonor a l'entorn del vi". *Els paisatges de la vinya*. Manresa: CEB. p. 197-209 i 219-236.

⁸ Em sembla interessant il·lustrar-ho fent referència a l'aportació de PERXACS, Marta (2003). "L'elaboració d'un qüestionari etnolingüístic sobre la vinya" i de PLANS, Jaume. "Vocabulari a l'entorn de la vinya a la comarca del Bages al segle XVIII". *Els paisatges de la vinya*. Manresa: CEB. p. 243-253 i 255-265.

⁹ A tall d'exemple, en els mapes topogràfics a escala 1:5000 números 362-6-1 (278-105), 362-6-2 (278-106), 362-7-2 (279-106), 362-7-3 (279-107), 362-8-2 (280-106) i 362-8-3 (280-107) de l'Institut Cartogràfic de Catalunya referits al Bages nord-occidental, està ple de topònims de vinyes, rabasses, feixes, fines i barraques. Es poden consultar també a l'adreça electrònica <http://www.icc.es> (cerca per toponímia).

¹⁰ L'arqueologia -la interpretació de les restes materials- evidentment també és d'aplicació a períodes històrics més recents, tal com comentava SOLER, Josep Maria (1988). "La tècnica de la pedra seca. La construcció popular". *Dovella* [Manresa], 29, p. 47-52, esp. p. 47. En aquest sentit, "La profusió de ruïnes i restes que podrien donar lloc, sistemàticament estudiades, a interessants treballs d'arqueologia agrària i d'etnogeografia històrica, podria correspondre sovint a construccions dels segles XVIII-XIX: marges, masets, masos, balmes i cledes, "coves dels gitanos", "coves dels lladres", sitges excavades a la roca, camins que s'han perdut, fins camins empedrats actualment desfets o irreconeixibles sota els esbarzers, esglaons excavats a la roca viva..." a BALCELLS, Albert. *Història dels Països Catalans*, p. 53.